

נוסח חתימת ברכת האירוסין

פתיחה

עמדתי והתבוננ בנוסח חתימת ברכת האירוסין "בא"י מקדש [עמו] ישראל ע"י חופה וקידושין" אם ראוי לחתום "ע"י חופה וקידושין" או "מקדש ישראל" בלבד.

וכבר האריכו בהבאת המקורות בזה בשו"ת יביע אומר ח"ה אה"ע סימן ו' ובדק"ס השלם כתובות ז,ב עמ' לט.

ואמרת לסכם הדברים לפי ארצות, וכן לפי המהדורות המדויקות של ספרי הגאונים והראשונים שחלקם לא היו לפני הנ"ל, וכן הבאתי הרבה ראשונים שלא הובאו בהנ"ל, וסך הכל מצאתי כ-60 ראשונים בעניין זה, ועוד הוספתי בדיקה בהרבה מאוד סידורים העתיקים של העדות השונות, וכן בקטעי הגניזה השונים¹.

ובתוך הדברים ימצא המעיין תשובה לתופעה המוזרה שבני ספרד לא נוהגים בעניין זה כפסק השו"ע (אה"ע סימן לד), ובפרט תגדל התמיהה שבב"י שם מפורש שמנהג ספרד כפסקו, וביביע אומר שם לא ענה בזה תשובה ברורה.

לא נכנסתי כאן לשאלה עם הגירסא 'וקידושין' בוא"ו או 'בקדושין' בבי"ת, הנוגעת גם לגוף הברכה "והתיר לנו את הנשואות ע"י חופה וקידושין", ורק אציין שבפירוש ז' ברכות לתלמיד רבינו משה ממרצלי [= מרסליא שבפרובנס]² כתב: "והר"י היה אומר "על ידי חופה בקדושין והיה אומר לפי שאותיות יהו"א (מרעות) [מרפות]³ בבג"ד כת"ף הבא אחריהם וטעו העולם לומר וקידושין", וכן הובאת גירסא זו בגליון תוס' בשיטמ"ק, ומכאן כנראה שאב זאת רבינו פרץ המובא באבודרהם⁴, ולזה כיון ר' יעקב מבוניולש שבפרובנס⁵ "ויש מחכמי צרפת נהגו לומר ולחתום על ידי חפה בקדושין בבי"ת והעיקר כמנהגו וכדברי הר"מ" וכיון לר"י הנ"ל⁶ אולם מלבדם והמתיבות⁷ לא מצינו מי שגרס כן⁸ ובשום סדור ישן לא מצאתי נוסח זה, מלבד במחזור מנהג דרום צרפת הצפונית לונדון add_ms_19664 בערך משנת נא עמ' 12 ואפילו שם זה רק בגוף הברכה ולא בחתימה ושם בקידושין בבי"ת דגושה וכן בסדור כמנהג אשכנז מויתן לך עם מסורות מריה"ח והרוקח, אוקספורד 1103 ושם רק בחתימה ולא בגוף הברכה (ורק במאתים שנה האחרונות נכנס נוסח זה לקצת סידורים ספרדיים). ולענ"ד יש לגרוס למעשה בו, וכמו שהאריך בזה איש האמת ר' בנציון כהן בספרו הנפלא 'שפת אמת - מבטא לשון הקודש כהלכה' עמ' עו-צד.

1. ועיין להלן סוף הע' 38. 2. בתוך סדר ארוסין ונישואין (רש"א שטרן [מהדיר]) עמ' קטז, ע"פ כתב יד וטיקן 285. פירוש זה מצאתי גם בכתב יד לונדון or_2735 בשולי מחזור צרפתי [אולי דרום הצפון, על מנהג דרום צפון צרפת ראה: הרב י"מ פלס 'צרפת בורגונדי ונורמנדי- הגיוון במנהגי צרפת בפיוטים ובתפילות', ירושתנו, כרך ב', עמ' שה-שיח, ובפרט שם עמ' שיא על מנהג הדרומי של צפון צרפת, הסמוך לפרובנס [=דרום צרפת], וכתב שהוא יותר מושפע מפרובנס מאשר המנהג הצפוני של צפון צרפת] עמ' 170. 3. תיקנתי ע"פ כת"י הנ"ל. 4. ולפניו שם 'הר"ף' אבל באבודרהם דפו"ר 'הר"ף', ראה: שמא יהודה פרידמן, 'חופה בקידושין בברכת ארוסין ודפוסי ספר אבודרהם', סיני, עו (תשל"ה), עמ' רסד, וכנראה כתב כן רבינו פרץ בתוס' לכתובות על אתר. 5. בספרו 'עזרת נשים' (שער ראשון עמ' רעה). 6. ולא לבעל העיטור כמו שכתב המהדיר, שאינו מסתבר שיקרא לבן ארצו חכמי צרפת ודוק. אמנם ידידי הרב משה שוחט הציע שגם הר"י דלעיל הוא ר"י בעל העיטור [בן עירו של ר' משה ממרצלי] שמצאנו שכתב כן להדיא. אלא שזה חידוש לומר שר"י סתמא הוא בעל העיטור. 7. הובא בעיטור דף סבג, וראה: שמא יהודה פרידמן, 'חופה בקידושין בברכת ארוסין ודפוסי ספר אבודרהם', סיני, עו (תשל"ה), עמ' רס-רסד, שהביא הנוסח המתוקן קצת בעיטור כת"י בהמ"ל 507. 8. וראה: פרידמן [בהע' הקודמת], בסוף מאמרו, שכן נראה שהיה כתוב כן בכת"י מינכן לפני

הנאונים

רב האי גאון בתשובותיו⁹ נשאל על נוסח חתימת ברכה זו, "הוצרכנו לשאול מאת רבותינו הבקאים בחדרי תורה ברכת אירוסין חתימה מאי היא וכיצד חותמין אחריה כי יש במקומינו שחותמין בא"י מקדש עמו ישראל על ידי חופה וקידושין ויש שחותמין מקדש עמו ישראל ותו לא מיד"י"¹⁰, והשיב: "חתימתה גמרא היא בהדיא רב אחא בריה דרבא משמיה דרב יהודה מסיים בה ברוך מקדש ישראל, וכן חותמים בשתי ישיבות"¹¹ מימות חכמים הראשונים ועד עכשיו, ותוספת זו שאתם מוסיפים גריעותא הוא, שאין קדושת ישראל תלויה בכך, ונאה לכם לחזור להלכה ולמנהגנו בהסכמת הכל". עכ"ל. וכן ליתא "ע"י חופה וקידושין": בהלכות ראו (עמ' 94), הלכות פסוקות¹², סידור רס"ג¹³, שאלות לרב אחא משבחה (ועיין הערה)¹⁴, ובספר מתיבות¹⁵.

ולעומתם: בסידור רב עמרם גאון¹⁶ יש "ע"י חופה וקידושין". וכ"ה בעותקים האירופאים של

התיקון, ואכן בדקתי בצילום משובח של כת"י מינכן ומצאתי כדבריו. 9. נדפסה בגנוי קדם ח"ד עמ' 47 (והועתקה באוצר הגאונים כתובות, עמוד 23) ושנית ע"י שמחה אסף, 'חליפת שאלות בין ספרד ובין צרפת ואשכנז', תרביץ, שנה ח', עמ' 166-167, מכת"י פריס 416. והעתיקה הרמב"ן בכתובות זב, ובכל בית מדרשו שם (רא"ה, רשב"א, שיטה להר"ן, ריטב"א, ר"ן ונמוק"י) והמאירי שם (בשם "גאונים הראשונים" והכונה לרב האי גאון), ורבינו ירוחם - תולדות אדם וחווה נתיב כב חלק ב דף קפו טור א. ובנוסח מורחב בתשובת חכמי ספרד לאנשי צרפת ואשכנז שבשבלי הלקט ח"ב, הסגולה, עמ' 148, שכל כולה אינה אלא העתקת תשובת רב האי ושם נמצא שאלה נוספת [ראה: י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון; חקר ועיין, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשנ"ט, עמ' 30 שכתב: "אסף טעה לחשוב כי המכתב הראשון שם, הוא, אכן, מכתבם של אנשי ספרד לאשכנז, ככתוב בכותרתו, וכי הם כתבוהו במענה על שאלה קודמת ששאלום חכמי אשכנז, כפי שמתחייב מנוסח אותו מענה. אולם, הכותרת בטעות יסודה, וכל דברי אסף שם נגזרים אחר טעות זו. מפליא הדבר על הרב אסף שהרגיש כי תוכן המענה 'מצוטט' מלה במלה כמעט מתשובת רב האי גאון, ולא הרגיש כי גם השאלה (כי יש במקומינו שחותמין) שווה מלה במלה לנוסח השאלה שנשאל רב האי גאון! לפנינו, אם כן, נוסח מלא של השאלה והתשובה מלפני רב האי גאון, ואין לזה קשר לאנשי ספרד ולא לאנשי אשכנז (אלא אם כן היו הם השואלים, בדרך מקרה). אין אנו יודעים, לפי שעה, מה קדם למכתבם של בני אשכנז אל בני ספרד". עכ"ל תא שמע. ולדעתי חכמי ספרד שלחו במכתבם העתק מתשובת רב האי על מנת להוכיח לבני אשכנז שיש להשמיט תיבות אלו, אגב המשך דברי תא שמע שם שנוסח "ע"י חופה וקידושין" הוא נוסח א"י, אין לו על מה שיסמוך, ולא מצאתי שמץ ראיה לכך בהפניותיו שם, וראה עוד להלן הע' 38 39]. 10. העתקתי הנוסח מהשבלי הלקט ההנוכח בהע' הקודמת, שהוא הנוסח המלא ביותר. 11. הכוונה לישיבות סורא ופומבדיתא, ואמרת ההעתיק כאן מה שכתבתי בהע' לפירוש ר"י בן חכמון מגילה, חצי גיבורים, ח' (אלול תשע"ה), עמ' קלא: הביטוי "שתי ישיבות" (או: "תרי מתיבתא"). מופיע הרבה בגאונים, וכאן [=מגילה לא, ד"ה גרסינן בסוכה] מפרש רבינו שהכוונה לפומבדיתא ומתא מחסיא, וכן מבואר ברמב"ן ורשב"א גיטין פגא, וכן מבואר בספר יחסיין מאמר שלישי סדר רבנן סבוראי והגאונים ד"ה הדור השלישי (ושם מבואר שסורא היא מתא מחסיא וכן מבואר באגרת רב שרירא גאון רבנן סבוראי אות פז ועוד הרבה ראשונים) ודלא כאברמסון (הביאו י' ברודי, תשובות רב נטוראי גאון, ירושלים תשע"א, מבוא עמ' 29, ונ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ט 2, עמ' 122 והערה 48, ובהוספת שבסוף הספר, עמ' 715. תורה לפרופסור שמחה עמנואל על הפניות אלו) שהכוונה לשתי ישיבות בסורא עצמה, וכאן לפנינו מסורת מזרחית קדומה דלא כדבריו. עד כאן לשוני. 12. ורסי תרמ"ו, עמ' קט; ובהוצאת אהבת שלום עמ' רצ"ב. (וראה להלן בהע' 17 על הלכות קטועות). 13. ירושלים תש"א, עמ' צו (ע"פ הכת"י השלם ושני קטעי גניזה [ניו יורק בהמ"ל 4036; קיימברידג' T-S H 18.39], וכ"ה גם בקטע הגניזה קיימברידג' T-S H 18.26, וכן בקטע נוסף עיין להלן ליד הע' 46, וכן הובא בשמו באבודרהם בברכות אירוסין ונישואין ד"ה וחותרם בא"י. אבל בקטע הגניזה קיימברידג' T-S Arabic 50.178 יש "ע"י חופה וקידושין". בקטע קיימברידג' T-S Arabic 36.60 החתימה קרועה. 14. כן העיד בשמו באשכול ח"ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 193, וכ"ה ב-4 כת"י שהובאו בשאלות מהדורת מירסקי שאלתא טז עמ' קט, וכן הוא בקטע הגניזה d.63/40 [כפי שהודיעני בטובו ר' עזרא שבט], אבל ב-5 כת"י שם נוסף "ע"י חופה וקידושין" (כמו שהיה שגור בפי רוב הסופרים בתקופת הראשונים, וכמו שבחלק מכת"י של הרמב"ם נכנסה תוספת זו) ושור' שכן היה גם לפני מהר"ם חלאווה (בחידישו לכתובות שהביא בנו באמרי שפר, ירושלים תשנ"ג, עמ' רכז), וע"ע להלן הע' 66. 15. הובא בעיטור (סבב), (ואינו במתיבות, לוי, עמ' 13, ששם הברכה בלא החתימה, ולכאורה נשמטה החתימה בטעות הדומות ולפי"ז גרס בחתימה את המילים "ע"י חופה בקידושין" ודוק). 16. כעדות האבודרהם, ברכת אירוסין ונישואין ד"ה וחותרם בא"י. וכ"ה בסידור רע"ג שלפנינו ח"ב סימן קמ"ו, בכל 4 הכת"י שבמהדורת גולדשמידט (אך עיקר סמיכתי היא על האבודרהם, כי כתה"י הנ"ל הם מאוחרים ומושפעים רבות מהנוסח השגור בפי סופרי הכתבי

♦ מוריה, שנה שלוששים ושש, גליון א—ג (תכא—תכג), שבט תשע"ח

הלכות גדולות¹⁷ הלכות קטועות והלכות קצובות¹⁸, [ואף שלפי דברי הראשונים¹⁹ שלושת אלה כולם מר' יהודאי גאון הם, מ"מ כבר הוכיחו החוקרים שהם שלשה מחברים שונים] אך יש לפקפק באמינותם ויתכן בהחלט שהושפעו מן הנוסח השגור בפייהם, ואכן בבה"ג קטע גניזה בורפסט 432 [הביאו שבט להלן הע' 11] ליתא 'ע"י חופה וקידושין', וכן בעניין הלכות קטועות כבר הוכיח במבוא להלכות פסוקות, ורסי תרמ"ו, עמ' 11-12, שהלכות קטועות הוא הלכות פסוקות, ולפנינו שם [בכת"י המזרחי שהוא העעותק היחיד ששרד מן החיבור] ליתא 'ע"י חופה וקידושין', וכדלעיל הע' 3.

צפון אפריקה

מצינו לרי"ף בהלכותיו שבתחילה כתב 'ע"י חופה וקידושין' ושוב מחקה בכתב יד קדשו²⁰. ובסמ"ג (עשין סימן מח ד"ה בארץ מערב) כתב 'ובערי המערב אין חותמין כי אם בא"י מקדש ישראל'. ונראה כוונתו לצפ"א²¹ שנהגו כן ע"פ מסקנת הרי"ף.

וכן באמת נהגו במערב גם באמצע תקופת האחרונים וכעדות הכנסת הגדולה (אבה"ע סימן לד אות יט) 'ובימי נעורי ראיתי להגר"א מונסון שהיה מארץ המערב שנהגו שם לחתום מקדש ישראל כדעת הרמב"ם' וכו', ו'ארץ המערב' באחרונים כמעט תמיד הכוונה למרוקו (וראה על מנהג אלג'יר בדברינו על 'קטלוגיה'), וכן נהגו עד הדור האחרון בחלקים ממרוקו²² וכפי שהעיד הרב שלום משאש (שו"ת שמש"ש ומגן ח"ג סימן סב סעיף א) על מנהג עירו מקנאס [בניגוד למנהג קובלנקה], וכן העיד על מנהג כמה מעדות מרוקו בספר מגן אבות חלק אבן העזר סימן לד עמ' לב ושכן הוא בסדר שיח תפלה כמנהג קהל קדוש של הספרדים משנת תשמ"ח [חסר מקום דפוס] ששמעתי שמייצג את מנהג מרוקו הספרדית. וכן כתב בספר מליץ טוב (סימן לד), מנהג תאפילאלת והתיר לנו ע"י חופה וקידושין בא"י מקדש עמו ישראל²³, וכן בספר מעשה בראשית (ח"ג מצוה תקנב עמ' 133): "ומברך על כוס יין ברכת אירוסין וחותרם בא"י מקדש עמו ישראל וכן נהגין בעיר טיטואן יע"א שאין אמרים ע"י חופה וקידושין".

אולם בכת"י רומא קונטנזה 3085, ס' 85, עמ' 114 המייצג את נוסח קהילות המערביים [כנראה

(יד). 17. מהדורת הילדסהיימר ח"ב עמ' 221 ע"פ 4 כת"י, וכן העידו חכמי צרפת ואשכנז בתשובתם שבשבלי הלקט ח"ב הסגולה עמ' 148 והובא בהע' הבאה (וכן נדפס מאותו כת"י [אונספורד 658] עם שנו"ס קלים מכת"י לונדון בהמ"ל 128, בתריבין [לעיל הע' 8] עמ' 168-170). 18. הובא בתשובת חכמי אשכנז וצרפת הנזכרת בהע' הקודמת בזה"ל: "וכן כתוב [ע"י חופה וקידושין] וכו' ובהלכות קטועות ובהלכות גדולות ובהלכות קצובות של מר יהודאי גאון ז"ל". 19. וכפי לשון התשובה שבהע' הקודמת; סדר החכמים וקורות הימים ח"א עמ' 178; ועוד. 20. כמו שהעיד הרמב"ן בכתובות זב, והובא בספרי בית מדרשו שם [וברשב"א שם איתא בט"ס 'בתשובות הרי"ף'] ובספר הפרדס (ממותות עמ' קו), וכ"כ מהר"ח בר שמואל תלמיד הרשב"א בס' צור החיים (עמוד קעד), וכ"ה ברי"ף הנדפס ובכת"י המזרחים של הרי"ף (כת"י שלם אונספורד 550 וג' קטעי גניזה כן כתב ר' עזרא שבט, 'מסורות וחלופות עתיקות בברכות אירוסין ונישואין', ישורון, ל ניסן תשע"ה, עמ' לב הע' 18. [אבל בכל הכת"י האירופאיים של הרי"ף איתא 'ע"י חופה וקידושין' כמ"ש בדק"ס השלם הע' 78] וכ"ה במאירי שם בשם "הלכות גדולות הפוסקים מדוייקות", וכ"ה במגן אבות למאירי לונדון תרס"ט, עמ' לב, סוף העניין החמישי: "אח"כ מצאתי הגירסה שלהם בחתימה זו בהלכות הרב אלפסי ז"ל ספרדיות", וכ"ה בשם הרי"ף באשכול ח"ב עמ' 139.

וכ"ז דלא כאבודרהם (ברכת אירוסין ונישואין): שהביא בשם הרי"ף דצ"ל ע"י חופה וקידושין מפני שהנישואין נוהגים גם באומות העולם וכו' עיי"ש, וצ"ע היכן מצא כן ברי"ף ואולי בתשובת הרי"ף אלא שפלא קצת שלא הזכירו תשובה זו כל הראשונים, ואולי נפל ט"ס בשם הכותב באבודרהם, או שכתב כן הרי"ף במהדורא קמא. ושור"ר שכל דבריו שם נמצאים אות באות ב'פירוש ז' ברכות' לתלמיד ר' משה ממרצלי [מחכמי פרובנס] שנדפסו בתוך 'סדר ארוסין ונישואין' [רש"א שטרן מהדיר] עמ' קטז, וכפי שהעיר שם המהדיר, ויש לשער שהתלמיד הנ"ל העתיק כן מתוס' רבינו פרץ, ויש לתקן באבודרהם 'הרי"ף' במקום 'הרי"ף' והיא טעות נפוצה. שור"ר לשמא יהודה פרידמן, 'חופה בקידושין בברכת ארוסין ודפוס ספר אבודרהם', סיני, עו (תשל"ה), עמ' רסג שבדפוס של האבודרהם כתוב באמת 'ר"פ', ועיי"ש שעוד דברים בעניין חופה וקידושין הביא אבודרהם בשם הרי"ף, ובדפוס איתא הרי"ף, ובאמת נמצאים בכתבי רבינו פרץ עיי"ש. עכת"ד וברוך שהנחני בדרך אמת. 21. אין כונתו לספר כי שם בד"ה הנושא אשה כתב 'ובערי המערב ובטולטולה' וטולטולה היא טולידו שבספרד וגם משמע שם שהכונה לארץ בשלטון ערבי עיי"ש ודוק. 22. וכנראה זה המשך של מנהגם הקדום ע"פ הרי"ף ולא ששינו מפני דעת מרן הב"י. 23. והו"ד בספר תורת אמן אסולין ולא

מג'רבא ואכמ"ל] שגלו לסיציליה איתא 'ע"י חופה וקידושין'²⁴, וכן בכת"י פרמה 1741, ס' 12968²⁵, שגם הוא שייך למנהג זה.

ואין סתירה כי לא כל צפון אפריקה היו אחידים במנהג תפילתם אלא מרוקו לחוד וג'רבא לחוד [ומאלג'יר ותוניס ולוב לא שרדו סידורים קדומים] ואכמ"ל.

ובאיטליה ויוון:

בשבלי הלקט (ח"ב, הסגולה, עמ' 143) הביא בפשטות הנוסח 'ע"י חופה וקידושין', ושם (עמ' 144) כתב "וכן הלכה ומנהג בכל ישראל וכן כתוב בכל סדרי נשים הישנים והחדשים", וכ"ה בפסקי ר"ד²⁶ ובתניא רבתי²⁷, ובפסקי ריא"ז (כתובות עמ' קכג) וכ"ה בסידור רומא (שונצינו רמ"ו, בסוף הסידור תחת הכותר "ברכת ארוסין"), וכן בסידור כמנהג רומא, משנת ה'א כ"ה, כ"י פריס 599, עמ' 158. וכן נהגו בני רומניא (שהם הקהילות הוותיקות בין ותורכיה) הסמוכה לאיטליה כמו שהוא בסידורם²⁸, וכ"ה בלקח טוב לר' טוביה מיוון (עיין מבוא בוכר עמ' 20) בראשית כד, עמ' נד, וילנא תר"מ.

ארצות המזרח

בסידור ר' שלמה ברבי נתן²⁹ ליתא 'ע"י חופה וקידושין', וכן ליתא ברמב"ם בחיבורו³⁰, ובתשובה³¹ (ונמשכו אחריו בני תימן, הן בלדי³² והן שאמי³³), וכ"ה בחידושי ר' אברהם בנו³⁴ וכ"כ ר"י אלמנדרי בפירושו לרי"ף כאן³⁵, וכ"ה בספר הזכרון לר' ישמעאל הכהן (כתובות עמ' קסד) ראש רבני מצרים במאה ה'ט"ז, ומכאן שכן נהגו המוסתרעבים במצרים³⁶, [ואינו בהשפעת הרמב"ם, שכן אע"פ שהמוסתרעבים במצרים קיבלו עליהם את פסקי הרמב"ם, לא קיבלו עליהם את נוסח התפילה שלו³⁷]. וכ"ה בסידור מזרחי 'נוסח אר"צ ב"ב³⁸ כת"י מוסקבה גינצבורג 1283 ס' 48378, משנת ה' אלפים ש"ה, עמ' 264, ובשני מחזורים עתיקים מן הגניזה הקהירית³⁹.

ראיתיו במקורו, ואמנם יתכן שכונתו רק לתוספת תיבת 'עמו', ולא להשמטת ההמשך. ²⁴. ושם 'וקידושין' במ"ם, כמו בקטע גניזה אחד של סידור רס"ג שהובא בשנו"ס שם. ועיין לקמן הע' 38 39 52. ²⁵. אחרי המדור לר"ח וחנוכה ופורים. ²⁶. ירושלים תשל"ג עמ' שכ, כתובות ז,ב, ע"פ שני כת"י, ודפוס וילנא (אך כמדומה שהוא העתק כת"י ב' וטעון בירור) וחיבור זה נדפס גם בגליון ש"ס וילנא בשם המוטעה "תוספות ר"ד". ²⁷. סימן פט, שהביא בסתמא נוסח זה ושוב כתב "יש אנשים שחותמין בא"י מקדש עמו ישראל ולא יותר, שתהיון לומר וכי ע"י חופה וקידושין מקדש הקב"ה את ישראל ולא בדבר אחר, אמנם הנכון לחתום ע"י חופה וקידושין עכ"ל". ²⁸. כ"ה בסידור רומניא קושטא ר"ע עמ' 670. ודלא כמ"ש בסיני כרך י' עמ' ק"י דבמחזור רומניא ליתא ע"י חופה וקידושין ואינו כן. ²⁹. ירושלים תשנ"ה פרק י"ז עמ' קלב (ע"פ כת"י שנעתק מכת"י המחבר, וכן הוא בשאר הכת"י וגם בקטע הגניזה קיימברידג' (T-S Arabic 18(2).180). ומוצאו של רשב"ג הינו מארצות המזרח ראה: שלמה צוקר ואפרים ווסט, 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה', קרית ספר, סד, ב (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 737-744; א' ארליך, 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור רשב"ג ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא, ד (תש"ע), עמ' ט-כו. ³⁰. פ"ג מהלכות אישות הכ"ד בדפוסים ובכל כת"י התימנים והאשכנזים, וכן העיד המאירי כתובות ז,ב, וכן מוכח מהגמ"י שם אות ע' וכן העיד בספר הפרדס (ממונשתון) עמ' קו. ורק בכת"י ספרדי ב' וכת"י ספרדי ר' (שנכתב ע"י סופר מקטלוגיה כדמוכח מנוסח התפילה שלו בספר האהבה וכמ"ש במק"א) איתא 'ע"י חופה וקידושין'. ³¹. הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תרצ"ד סימן קכ, ובנד"מ סימן רי"ד. ³². תכלאל עץ חיים למהרי"ץ קפא.ב. ועיין שלחן ערוך המקוצר אה"ע עמ' קלג הע' ע"ח. ³³. ר"י צובירי, ויצבור יוסף בר, ח"ד עמ' עב, וכן מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן, עמ' 459 ואילך, הביא שכ"ה בכל התכלאלים הן קדומים והן מאוחרים. והסיבה שהשאלים לא הושפעו כאן מן סידורי הספרדים כדרכם, הוא משום שהשו"ע פסק שלא כהספרדים. אמנם בשרעב אמרו כהספרדים עיין תולדות הרב שלום שבזי עמ' צא. ³⁴. שהובאו בראש ספר מעשה רוקח (לר' מסעוד חי רוקח) בתחילת הספר ד"ה ע"ש ולפי שהקידושין וכו' "בא"י מקדש ישראל". ³⁵. וז"ל ה"ג ברוך מקדש ישראל ולא גרסינן ע"י חופה וקידושין. אמר רב האי דלא למחתם" עכ"ל. ³⁶. ועיין עוד להלן בפרק על ספר ד"ה גס. ³⁷. כך מוכח מהעובדה שבין כל אלפי קטעי הסידורים שבגניזה הקהירית אין אפילו אחד שדומה לרמב"ם. ³⁸. כך אני מכנה סידור זה ומצאתי גם קטע גניזה הזהה לו. ראה מאמרי: 'תפילת שמונה עשרה לפי נוסח פרס ובוכרה', חצי גבורים, ז (אלול תשע"ד), עמ' רעד. ³⁹. כת"י של סידור מנהג מעורב מנוסח א"י ובבל >ראה עליו א' ארליך, תפילת העמידה של ימות החול, ירושלים תשע"ג, עמ' 346 הע' 95 96, ומקוטלג שם כקטע מספר תמח, הכתוב ככתב ביונטי או מזרחי משנת 1000-1200, ושם שהעמידות המפויטות הם בנוסח א"י ונוסח הקבע כבבל, בגוף הספר הביא ממנו ברכת מורים עמ' 257 ושם כמעט

♦ מוריה, שנה שלוששים ושש, גליון א-ג (תכא-תכג), שבט תשע"ח

אמנם לעומת זאת בשלשה מחזורים עתיקים מן הגניזה הקהירית⁴⁰ יש הסיום "ע"י חופה וקידושין", ובדף אחד מן הגניזה, קיימברידג' T-S NS 159.44, שכותרתו ".... שבע ברכות שלחתך", והוא דף ששימש כנראה לטקס החופה⁴¹, אין חתימה כלל וקשה להאמין ששימרו את מנהג חלק מהאמוראים שלא לחתום בבכורת האירוסין כמבואר בגמ' כתובות ז, 42⁴², ויותר מסתבר שנשמט בטעות הדומות 'את הנשואות ע"י חופה וקידושין' - 'מקדש ישראל ע"י חופה וקידושין' וא"כ גם מחזור זה גרס תיבות אלו בחתימה⁴³.

בסידור פרס⁴⁴ מלפני שנה 4000 "מקדש בנות ישראל בקידושין", אולם בסדור פרס אחר⁴⁵ הנוסח בפנים "מקדש בנות ישראל" ורק בגליון נוסף "בקידושין", והנוסח 'מקדש בנות ישראל' מופיע אף בקטע גניזה אחר⁴⁶ המכיל עיבוד של סדור רס"ג⁴⁷, וכן נמצא בכמה נוסחים של ברכת הבתולים⁴⁸ (ובסידורי ארם צובה⁴⁹ לא מצאתי כלל ברכות אירוסין ונישואין). ובסדור יהודי סין הנמשכים אחר הרמב"ם עם שרידים מעטים מנוסח פרס, איתא 'מקדש ישראל בקידושין'.

ובספר סדר תפלות כמנהג שינגלי וקוצ'ין - לימים נוראים, שמחת תורה, פורים, פסח, חופה, מילה; אמשטרדם תק"ז דף נ,א, מקדש ישראל ע"י חופה וקידושין ואף שיש בסדור זה הרבה השפעות ספרדיות כגון כל נוסח ברכת המזון ושבע ברכות מ"מ בברכה זו שימרו כמה נוסחים קדומים: א' "וציונו והבדילנו מן העריות" כמו בכמה נוסחאות קדומות עיין בנספח למאמר זה. ב' "והתיר לנו את הארוסות" בלי 'לנו' ודלא כהגהת ר"ת שנכנסה לרוב הדפוסים הספרדיים. ג' בחתימה עצמה "מקדש ישראל" בלי 'עמר', וא"כ יתכן שגם הוספת "ע"י חופה וקידושין" הינה מסורת קדומה.

זהו לקטע תמך (שגם הוא רק ברכת מודים, ומקוטלג ככתב מזרחי או איטלקי מרובע משנת 1300-1000) לדוגמא בשניהם הנוסח הייחודי 'כי לא יתמו חסדיו' בלשון נסתר, ובשניהם 'פננמים רבות קיניו לך' (וכן בריג תמ ותו) ו'י' אלוקינו לא הכלמתנו' (וכן בקטע ריג הדומה להם) ו'כן יי' אלוקינו וכו' וזכור רחמיך' וכו' (וכן בריג שיש בו גם ברכה ב' ג' ושים שלום, וגם הוא מנהג מעורב מנוסח א"י ובבל, וכתוב בכתובה כתב מזרחי או צפון אפריקאי משנת 1200-1000) ושם עמ' 223 הע' 24 הובא נוסח רצה מפויט ומיוחד מתמך ותמך <קיימברידג' T-S 8 H 14, [ושם בגוף הברכה 'וקידושין' וראה לעיל הע' 23]; כתי" קיימברידג' T-S Arabic 50.178 [קטע זה נראה שאינו סידור אלא איזה חיבור בערבית, שבדף זה מקשר את עניין שטר הכתובה למיתת אהרן]. אציין שנעזרתי ברשימה של קטעי גניזה שיש בהם ברכת הקידושין שנאספה לעת עתה במפעל התפילה במחלקה למחשבת ישראל באוני' ב"ג, שבראשותו של פרופ' אורי ארליך, ותודתי נתונה לו בזה. כמו כן אודה לירידי ר' יהודה זייבלד שעזר לי בבדיקת קטעי הגניזה. 40. כת"י אוקספורד Heb. g. 2/29 (הביאו גם ר' עזרא שבט הנ"ל בהע' 19, ושם מכנהו בכינוי הישן "כת"י אוקספורד 2700") [ושם 'וקידושין' במ"ם וראה לעיל הע' 23], קטע גניזה זה הוא חלק מסדור ארצי ישראלי מובהק שנידון הרבה במחקר [ראה: פליישר תפילה ומנהגי תפילה ארצי ישראלים, עמ' 26], אך בחלק זה נראה לכאורה שהושפע ממנהג בבל שהרי מספר החלוקים בין בני א"י ובני בבל' (ס"ח כח) נודע שבא"י נהגו רק ג' ברכות לחתן ואילו בכת"י זה יש ז' ברכות כמו הנוסח הבבלי הרגיל, ועל שיחזור ג' הברכות הארצי-ישראליות, ראה בהרחבה: מנחם כ"ץ ומרדכי סבתו, 'ברכת חתנים וברכת אבלים', כנישתא ג, עמ' קנה - קפו; כת"י ניו-יורק ENA 909.8; כת"י קיימברידג' T-S AS 105.55. 41. נראה שאינו חלק מסדור, כי צידו האחר ריק. בפנים הכתי"י הובאו רק שבע ברכות הנישואין [ושם ברכת שוש תשיש חותמת: 'משמח עמו ובונה ירושלים' [וראה לקמן הע' 82], ובברכה אחרונה 'מערי יהודה ומחוצות ירושלים' 'קול מצהלות חופות חתנים ממשחה' ונערים מנגינתם] ובגליון נוסף בכתובה אחרת ברכת האירוסין. 42. וראה עוד להלן הע' 74. 43. ישנן עוד חמשה קטעי גניזה שיש בהם רק חלק מהברכה והחתימה קרועה, והם: קיימברידג' Or. 1081 2.81; קיימברידג' T-S Arabic 18(2).33; קיימברידג' T-S Arabic 35.248; קיימברידג' T-S AS 100.167; קיימברידג' T-S AS 100.38. אגב בכל קטעי הגניזה שיש בהם הברכה בשלימות אין 'הנשואות לנו' וכולם בגוף הברכה [ובחתימה בגורסים] 'וקידושין' בו' ולא בב'. 44. שלמה טל, נוסח התפילה של יהודי פרס, ירושלים תשמ"א, עמ' 198. 45. סדור פרס כת"י לונדון הספריה הבריטית גסטר OR 67501. ס' 7399, דף יא ע"ב. 46. קיימברידג' T-S Arabic 18(2).33. 47. הביאו חוקר התפילה נ' וידר בספרו 'התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב' עמ' 577. 48. ראה וידר 'הנ"ל בהע' הקודמת] שם. 49. כת"י מהמאה הי"ד אוקספורד נויבאואר 1146 ס' 16710, וכת"י סינסינטי 407 ס' 18689 (בדפוס אר"צ ונציה רפ"ז ח"ב עמ' תרצו, איתא 'ע"י חופה וקידושין', אך הנוסח שם במקום זה לקוח מהסידור הספרדי ונציה רפ"ד עמ' תסד וכמו למשל שיש שם הנוסח 'משמח חתן וכלה ונצליח' הייחודי לספרד, וכן כל נוסח הלכות הברכות וסידור וניסוחם לקוח מסידור ונציה רפד, וכן לקוח משם נוסחי על הניסים לחנוכה ופורים ועוד השפעות קטנות רבות ואכמ"ל).

מוריה, שנה שלושים ושש, גליון א-ג (תכא-תכג), שבט תשע"ח ♦

ספרד (לא כולל מחוז קטלוניה שהיה להם מנהגים לעצמם בכל התחומים)

כתב אבודרהם (ברכת אירוסין ונישואין): "וחותם בא"י מקדש ישראל ע"י חופה וקידושין וכ"ה בסדר רב עמרם וי"א שאין לומר" וכו', ומשמע להדיא שהמנהג הפשוט היה לאומרן. וכ"ה הנוסח בספר מצות זמניות (עמ' תקצו), ובצדה לדרך⁵⁰ ובטור⁵¹.

גם ר"ב אשכנזי בשיטמ"ק כאן, אחר שהעתיק לשון הרמב"ן "ונראה מזה שאין חותמין מקדש ישראל על ידי חופה וכו' ע"כ"⁵² כתב "ויש חותמין", [ומה שכתב כן רק בלשון 'יש', כנראה משום שהמוסתרעבים במצרים לא נהגו כן, וכמו שמוכח גם מספר הזכרון לר' ישמעאל הכהן (כתובות עמ' קסד) ראש רבני מצרים במאה ה"ז שהעתיק החתימה בלי 'ע"י חופה וקידושין'].

וכ"ה בכת"י ספרדי מהמאה י"ד-ט"ו בהמ"ל 4674 סה"ל 25577 עמ' 53311, וכ"ה בשני הדפוסים הראשונים של הסידורים נוסח ספרד והם נאפולי ר"נ עמ' 493, ונוציה רפ"ד עמ' תסד (שאינו מועתק מנאפולי אלא מליסבון ר"נ שיש בידנו ממנו רק קטעים) וכ"ה בכל דפוסים הספרדים שבתקופת האחרונים, שכולם מועתקים מנוציה רפ"ד. וכן העידו על מנהג זה גדולי הפוסקים הספרדים⁵⁴.

וכן מוכח ממה שכתב בארחות חיים (הלכות קידושין עמ' 64): "המנהג בכל גלילות קטלוניה לחתום בא"י מקדש ישראל בלבד", הרי שרק במחוז קטלוניה שבספרד נהגו להשמיט תיבות אלו אבל בשאר ספרד אמרום.

ומכל זה פלא על ה"ב"י אבה"ע סימן לד שהביא דברי הראשונים הסוברים שלא לחתום וסיים "וכן אנו נוהגים" (וכן פסק בשו"ע שם), ובפשטות כוונתו לבני ספרד, וזה פלא שהרי אין כן מנהג ספרד וכאמור, ובדוחק י"ל שכוונתו למוסתרעבים בא"י שכל מנהגם היה על פי הרמב"ם, או שהתערבבו בא"י מנהגי ספרד עם מנהגי קטלוניה⁵⁵ וצ"ע.

והראני מו"ר הגר"י רצאבי שליט"א דברי מרן החיד"א בספר חיים שאל סימן לה אות ב: "ואל תתמה על זה איך נהגו שלא כדעת מרן ז"ל [=לענין נפילת אפים מיוה"כ עד ר"ח חשוון] ובפרט בארץ ישראל דמארי דאתרא הוא דע דאשכחן כי האי גוונא בא"ה סי' ס"ב דין ט' שכתב דאין צריך כוס אחר לשבע ברכות וכן פשט המנהג ועינינו הרואות דהמנהג בארץ ישראל ובארץ מצרים להצריך כוס אחר לשבע ברכות וכיוצא בזה כתב מרן בגט דנהגו לכתוב בנפשיכי בשני יודין ובעה"ק צפת בזמן מרן נהגו לכתוב ביד אחד וכמ"ש הרב המוסמך מהר"מ גלאנטי ז"ל בתשובותיו סי' ו' וסי' קכ"ד וכתב שם דשאל למרן עצמו על זה והשיבו אם כן נהגו לא ישנו המנהג ע"ש והרי אפי' בדבר שמרן כתב שכך נהגו המנהג בהפך ויתכן שלרוב קדושתו וטירת לימודו לא דקדק וסבר שהמנהג כך ואינו כן והוא הדין בזה שהמנהג היה מקדם שלא ליפול ממוצאי י"ה כ"ע"ס תשרי ומרן אגב דטריד בגירסיה ומשפטיו עם ישראל לא שת לבו בעת ההיא. עכ"ל.

50. כלל ראשון מאמר שלישי פ"ח, עמ' 140. מוצאו של רבינו מצרפת ואח"כ היה באלקצה ובטולטולה (שניהם בספרד), והיה תלמיד ר' יהודה בן הרא"ש ור"י אבן שועיב (שניהם בספרד). 51. אה"ע סימן לד שהביא דברי הרא"ש "ונהגו האידנא לומר ע"י חופה וקידושין" ולא העיר שמנהג בני ספרד (ארצו של הטור) שלא לומר כן. 52. ובשיטמ"ק מהדורת מצגר נשמט. בטעות תיבת 'ע"כ' ולכן סימן המהדיר את כל המשפט כלשון רב"א. 53. ושם 'וקידושים', ועיין עמ' 23. 54. מהרי"ט בחי' פ"ק דכתובות (ז): הביא מ"ש רבינו האי שאין לחתום: ע"י חופה וקידושין שאין קדושת ישראל תלויה בכך, וכתב ע"ז, "ומ"מ בכמה מקומות מנהג ישראל מימות רבינו האי עד עכשיו לחתום: מקדש עמו ישראל ע"י חופה וקידושין, ויש לתת טעם לנוסחא זו" וכו', ובס' מעשה רוקח (ספ"ג מה' אישות) כתב, שמנהג כל המקומות בזה"ל לחתום: מקדש עמו ישראל ע"י חופה וקידושין. ובס' בן איש חי (פר' שופטים אות ג) כ' החתימה: מקדש עמו ישראל ע"י חופה בקידושין. וכ"כ בס' שער המפקד (דקפ"ב ע"ב), שבעה"ק ירושלים ת"ו, וכן במצרים, נוהגים לחתום: מקדש עמו ישראל ע"י חופה בקידושין. וכ"כ בס' שער המפקד אה"ע (ד"ד ע"ב) שפשט המנהג בירושלים ת"ו לחתום ע"י חופה בקידושין, ודלא כנוסחת הגאונים והרמב"ם ומרן, וכן המנהג פשוט כמעט בכל תפוצות הגולה. וכן בנהר פקוד שם הרחוב הדבור שהמנהג הוא ע"פ נוסחת הגמ' שלפנינו, וכמ"ש הב"ח. ע"ש. וכ"כ מהר"י פלאג'י בס' יפה ללב ח"ד (סי' לד סק"ד) שכן המנהג באומיר. ע"ש (כ"ז העתקה מיבי"א שם). 55. השווה לשון מהר"י צמח בספר זור זהב' כת"י בהמ"ל 1823 [הובא על ידי ר' דניאל רימר, תפלת חיים, עמ' 39], "מאחר שאין לנו

ומרן עצמו בב"י או"ח סו"ס תקפד: "וה"ר שמעון בר צמח כתב בתשובה (תשב"ץ ח"ג סי' קצו) המנהג הוא לומר אבינו מלכנו בין בראש השנה בין בשבת בנתיים בין ביום הכפורים שחרית ומנחה ואף על פי שהר"ן לא כתב כן טועה היה במנהג מקומו כמו ששמענו מתלמידיו פה אל פה וכל אלו הדברים תלויים במנהג והמשנה אין רוח חכמים נוחה הימנו עכ"ל".

ועכ"פ אין לדיין אלא מה שענינו ראות, ומכל הנ"ל ברור שמנהג הספרדים מקדמת דנא לגרוס תיבות אלו, ודע שקהילות הספרדים היום הם המשך של מנהג רוב ספרד ולא של קטלונא, ולדוגמא מוכח כן מנוסח תפילתם שהוא נוסח רוב ספרד ולא נוסח קטלונא (שנשתמר בכמה וכמה כתבי ידות) השונה ממנו לגמרי, ורק באלג'יר נהגו במנהגי קטלונא כיון שהגיעו עליהם מגורשי קטלונא ובראשם הריב"ש והרשב"ץ (ועד לפני כמאתים שנה גם התפללו בנוסח קטלונא) ושם באמת השמיטו תיבות אלו⁵⁶.

ועדיין יש מקום לשאול למה קהילות הספרדים לא קיבלו בזה את פסק השו"ע, כמו שקיבלוהו ברוב המקומות גם נגד מנהגם הקדום⁵⁷.

ונראה שכיון שעיקר סמיכת הב"י היא על המנהג, ונתברר לאחרונים שהמנהג לא כן לכך לא חשו לפסקו.

עוד יתכן שלא קיבלו את פסקי מרן אלא בענינים של איסור והיתר, כגון האם לברך ברכה מסוימת או לא, אך כאן אינו נושא הלכתי כל כך, שהרי לכו"ע יוצאים בשני הנוסחאות, והשאלה רק מה הנוסח היותר מדויק, ובוזה המשיכו המנהג הקדום. וכיצ"ב מרן בבית יוסף בסי' קפח כתב בשם הכל בו והאחרות חיים דאין לומר בונה ברחמיו, כי לא תבנה ירושלים אלא במשפט, ואע"פ כן מצינו שעד הדור האחרון נהגו הספרדים להוסיף 'ברחמיו'⁵⁸. וכן בברכה שלנו בשו"ע העתיק 'חופה בקידושין' בב"י ומנהג רוב הספרדים עד הדורות האחרונים היה לומר בוא'⁵⁹. וכבר כתב הב"י עצמו בשו"ת אבקת רוכל סימן כח: "ועוד יש לומר שהפוסקים שכתבו אנא השם לא לפסוק הלכה שיאמרו כן נתכוונו ולדחות דברי רבי חגי והתוספתא שאין זה הדבר תלוי בפסק הלכה כיון שאין איסור בדבר. ואע"פ שהם כתבו שיאמר אנא השם מי שירצה לומר אנא בשם כרבי חגי הרשות בידו ואע"פ שזה דבר של טעם אביא דוגמת זה שכבר ידוע שכל הפוסקים שלנו הם ע"פי התלמוד ומפיו אנו חיים וכל אשר בשם ישראל יכנה אינו רשאי לזוז מפסק התלמוד וכל הפורש ממנו כפורש מחייו עכ"ז יש דברים שאנו מניחים דבר התלמוד ונוהגים כספרים אחרים ואעידה לי עדים נאמנים ששנינו בפרק בני העיר שבתעניות קורים ברכות וקללות ואין אנו נוהגים כן אלא אנו קורים ויחל כדברי מסכת סופרים. וכן בר"ח אלול שחל להיות בשבת היה ראוי להפטיר השמים כסאי כמו שגזר הגמ' בפ' הנז' ואין אנו מפטירי' אלא בחדא משבע דנחמתא כדברי פסיקתא והטעם לפי שאין דברים אלו תלויים בדבר אסור והתר הרשות בידינו לקרות או להפטיר כדברי מי שיראה לנו שהוא יותר נכון ואע"פ שהוא נגד התלמוד כיון שאינו דבר תלוי באסור והתר. ומשם נלמוד לנדון שלפנינו שאפילו אם היו הפוסקים כותבים אנא השם בדוקא שהרשות בידינו להניח דבריהם ולומר אנא בשם כדברי רבי חגי כיון שאינו דבר התלוי באסור והיתר". עכ"ל.

אמנם העירני מו"ר הגר"י רצאבי שליט"א שלדעת רב האי גאון וסייעתו יש כאן 'משנה ממטבע שטבעו חכמים' שהרי משנה המשמעות, ויל"ע בזה.

פרובנס

המאירי בספרו 'מגן אבות' שנועד להגן על מנהגי פרובנס לעומת מנהגי קטלונא שהונהגו ע"פ הרמב"ן, בפתיחה סוף ענין ה' כתב "ואנו נוהגים לחתום בה מקדש ישראל ע"י חופה וקידושין" ובפנים הספר כתב "ואחר כן ע"י גלגול זה הגידו לי בשם אותו הרב [הרמב"ן] שהיה מנהיג לחתום בברכת

ברור איזה מספרד ואיזה מקטלונא" וכו'. 56. כן משמע בס' משחא דרבנות אה"ע סי' לד. 57. כגון ביטול אמירת 'נחמנו בברכת המזון בשבת, ביטול ברכת הנותן ליעף כח (עד שחזרה ע"פ האריז"ל). 58. ראה, ר"ד סטבון, עלי הדס- מנהגי תונס, עמ' 263 – 264. 59. ראה מה שצינתי בראש המאמר.

האירוסין ברוך אתה השם מקדש ישראל ולא היה חותם בה ע"י חופה וקידושין, וע"ש מה שהאריך. וכ"כ בספר העיטור (סב,ב) "ומנהגא דילן למחתם ע"י חופה וקידושין". וכ"ה בספר 'עזרת נשים' לר' יעקב מבוניול של שבפרובנס (שער ראשון עמ' רעה) שכ"ה המנהג, וכ"ה באשכול⁶⁰, וכ"ה בסידורי בני פרובנס (כת"י פריס 590 סדור כמנהג פרובנס מיוחס לספרד⁶¹, עמ' 101; סדור כמנהג פרובנס (מיוחס בטעות לצרפת) מאה יג יד, פריס 637 עמ' 6281; סדור מנהג פרובנס, מיוחס לרומא, מאה הי"ד לונדון 694 ס' 5060, עמ' 227 (ובסריקה בסה"ל עמ' 283); כת"י מהמאה הי"ד בהמ"ל 4602, ח"ב עמ' 40 (עמ' 86 בסריקה שלהם); סדר הקונטרסים, אוניון תקכ"ה עמ' לח; סדר התמיד, סידור מנהג ארבע קהילות מחוז ונישין המה קארפינטראץ - אויגנאון - לישלוח - קאואליאון, אוניון תקכ"ז, ח"ב עמ' ריג), וע"ע בסוף פרק "צרפת" שכן דעת תלמיד רבינו משה ממרצלי [=מרסליא שבפרובנס].

ולעומתם: בפירוש ראב"ן הירחי בעל המנהג לכלה רבתי פ"ב כתב: "ולא יאמר מקדש ישראל ע"י חופה וקידושין" וכ"ה בספרו המנהיג⁶³, ובמהדורא בתרא של ספר המנהיג⁶⁴ הוסיף וכתב "וחותם בא"י מקדש עמו ישראל (וכו)⁶⁵ וכן הוא בתלמוד בכתובות פ"א ובמסכת כלה". ובפירוש התפילות והברכות לר"י בן יקר (שמוצאו מפרובנס ואח"כ עבר לקטלוגיה) הביא שתי הגרסאות ועיין הערה⁶⁶, וכן בארחות חיים (הלכות קידושין עמ' 64) הביא שתי השיטות.

קטלוגיה

חבל ארץ קטלוגיה במקור נהג כשאר מנהגי ארץ ספרד אולם אחר תקופת בעל המאור הושפעו הרבה ממנהגי פרובנס.

בנידוננו הן בספרד והן בפרובנס נהגו לחתום ע"י חופה וקידושין ולכן היה צפוי שגם בקטלוגיה ינהגו כן, אך כבר כתב בארחות חיים (הלכות קידושין עמ' 64): "המנהג בכל גלילות קטלוגיה לחתום בא"י מקדש ישראל בלבד", וכן כתב ר' שמואל גירודני באוהל מועד (דרך תשיעי נתיב א') "וכן המנהג ברוב המקומות" אף שיש אומרים שחותם מקדש עם ישראל ע"י חופה וקידושין⁶⁷.

וזהו ע"פ דברי הרמב"ן בכתובות (ז,ב) שהביא תשובת רב האי גאון השולל תוספת ע"י חופה וקידושין, וכן הסכימו רוב חכמי קטלוגיה בחידושיהם לכתובות והם: הרא"ה, הרשב"א, הריטב"א, שיטה להר"ן, ר"ן על הרי"ף ונמוק"י (עמ' קנט). שכולם העתיקו דברי הרמב"ן והסכימו עמו, וכן הוא ב"הוספת תלמיד הרמב"ן" שבסוף ספר המכתם פסחים עמ' קז, ובצורר החיים (עמ' קעד). וכן נהגו באלג'יר⁶⁸ הנמשכים אחרי מנהגי קטלוגיה⁶⁹.

60. אשכול (אלבק) הלכות ברכות חתנים דף רטז, ד"ה תניא מברכין, ובהמשך שם הביא הראשונים של"ג ע"י חופה וקידושין. 61. ואינו קטלוגיה כי יש בו לדור ודור המליכו לאל במקום לדור ודור אתה קדוש שבפרובנס. 62. ושם הושמטו תיבות 'את הגשואות' ועין הע' 83. 63. הלכות אירוסין ונישואין, מהדור' מוסד ה"ק עמ' תקלו, ע"פ דפוס קושטא, אבל בג' הכת"י שם איתא "ע"י חופה וקידושין" וכפי שהי' שגור בפי הסופרים בפרובנס. 64. קטע שנוסף במנהיג כת"י ניו יורק א, ונדפס בספר המנהיג מוסד ה"ק עמ' תקלו, וברור שזה קטע מהמחבר כי מה שכתב שם על נוסח הרמב"ם 'והבדילנו מן העריות' מתאים לפירוש מסכת כלה של המנהיג, ולכן ברור שהוא תוספת מהדור"ב. 65. תיבה זו ט"ס היא שהרי דעת המנהיג שלא לחתום ע"י חופה וקידושין וכאמור, ועוד שנוסח התלמוד ברוב הספרים היה בלי תיבות אלו ועוד שאם כונתו לומר שצ"ל ע"י חופה וקידושין ושכן נוסח התלמוד א"כ לא הי' מקצר ב'וכו' שזה העיקר. 66. ירושלים תשל"ט, עמ' לו. וז"ל וחותמין בא"י מקדש עמו ישראל ע"י חופה וקידושין ויש שאין אומרים כלל ע"י חופה וקידושין. כצ"ל ובדפוס נתחלפו המשפטים, ואפשר לשער שבתחילה כתב רק 'וחותמין' – וקידושין' ושוב בהגיעו לקטלוגיה הוסיף "ויש וכו'" והוסיף כן בגליון והועתק שלא במקומו. 67. והמשך דבריו שם בשם השאילחות מקוטעים ול"ז להבינם. 68. כן דייק ביבי"א מס' משחא דרביתא אה"ע ס' לד. 69. כמו שכתב בשו"ת תשב"ץ ח"ד (חוט משולש) טור ג סימן י: "דעו ישמרכם האל כי מגורשי" מארץ קטלוגיה אנחנו וע"פ מה שנהגו אבותינו ז"ל בהיותם שם נהגנו גם אנחנו במקומות אלו אשר נתפורנו בהם בעונותינו, ואתם יודעים שרבני קטלוגיה אשר כל מנהגי הקהלות מיוסדים ע"פ הוראת' הם הרמב"ן והרשב"א והרא"ה והר"ן וצ"ל ועוד כמה רבני גדולי אשר היו בכל דור עם הרבני' הנז' אף על פי שלא נתפשטו פסקיהם ולא יצאו לאור העולם ולכן אין ראוי לפקפק על מנהגי קהלותיה' אף על פי שלא ימצא אותו ענין מפורש בספרי' כי מסתמא ע"פ גדולי' הללו נהגו ". עכ"ל.

אולם בספר החינוך שנתחבר ע"י אחד מתלמידי הרשב"א בקטלוגיה כתב הנוסח ע"י חופה וקידושין וסיים "זה נוסח ברכת אירוסין שנהגו לברך בארצנו", וכן כתב ר' יהודה חלאווה בספרו 'אמרי שפר' פרשת חיי שרה: "ונהגו בהרבה מקומות לחתום מקדש ישראל ע"י חופה וקידושין וכן כתב אדוני אבי ז"ל [=המהר"ם חלאווה תלמיד הרשב"א] בחידושי פ"ק דכתובות ונראה לקיים המנהג באותן המקומות שנהגו לחתום ע"י חופה וקידושין וכו' משום דקי"ל דבעינן מעין חתימה סמוך לחתימה" וכו'.

אשכנז

באשכנז נהגו מאז ומעולם לחתום ע"י חופה וקידושין וכן הסכימו כל חכמיה.
 כ"ה בראב"ן (כתובות רנז, ג), רוקח⁷⁰, הגמ"י⁷¹, סמ"ג (עשין מח), ספר האסופות⁷², ומרדכי (כתובות קלג). וכן בסידור אשכנז, כ"י פריס 644, ה' אלפים כד, עמ' 19; וכן בסידור כמנהג אשכנז המזרחי, שנת ק"נ, פריס 646, עמ' 23.
 וכ"כ הרא"ש (פ"ק בכתובות סימן י"ב): "ונהגו האידנא מקדש ישראל ע"י חופה וקידושין", וכן הצדיק גירסא זו בגליון תוס' לר"א מטוך⁷³.

ובחשובת "חכמי צרפת וארץ אשכנז לאנשי ספרד"⁷⁴ שאנשי ספרד צייטטו את רב האי גאון הנ"ל וכתבו להם חכמי צרפת וארץ אשכנז בתשובה: "ידוע שנדעו כי אנו לא נסור למנהגים ולא נסור ימין ושמאל ממנהג קדמונינו הגאונים והחכמים ונקיי הדעת ז"ל שהיו חותמים מקדש עמו ישראל ע"י חופה וקידושין וכו' וכן כתוב בספרים שלנו בכל סדר נשים שנכתב במקומינו ושבאו ממקומות אחרים גם מארץ מרחקים ובסדורים שכתבו זקנינו וגם שכתבו אנחנו". עכ"ל⁷⁵ וכ"ה בסידור מגנצא⁷⁶. וכ"כ הרמ"א בשולחן ערוך אבן העזר סימן לד: "וחתום: בא"י מקדש עמו ישראל על ידי חופה וקידושין (כ"כ הרא"ש), וכן נוהגים במדינות אלו".

צרפת ואנגליה (הנמשכים בדרך כלל אחרי מנהגי אשכנז עם השפעות מפרובנס)

רובם אמרו ע"י חופה וקידושין וכ"ה במחזור ויטרי (עמ' 592), עץ חיים לונדון (ח"ב עמ' 64) ספר הנייר (הלכות כלה), וסידור אורליינש⁷⁷, וסידור אנגליה מן המאה ה"ב אוקספורד קורפוס קריסטי קולג' 133 עמ' 326⁷⁸, וסידור צרפת [עם תשב"ץ וסמ"ק] כת"י פריס הספה"ל 643, מאה יג-יד עמ' 5ב בעמודי כתב היד ועמ' 22 בסריקה שלהם, ומחזור מנהג דרום צרפת הצפונית לונדון add_ms_19_19664 בערך משנת נא עמ' 12, ובמחזור צרפתי אולי דרום הצפון לונדון or_2735 עמ' 170, וגם רבינו פרץ קיים מנהג זה⁷⁹.

70. ספר הרוקח סימן שנא; פירוש התפילות להרוקח, מהדורת הרש"ר עמ' תשל"ד. 71. אישות פ"ג הכ"ד אות ע' שכן הוא מנהגנו. 72. שנדפס בתוך: סדר ארוסין ונישואין, רש"א שטרן [מהדיר], עמ' 61. 73. הובא בשיטמ"ק כאן: "וכתוב בגליון תוס' חופה וקידושין מזכירין לפי שהוא יתרום של ישראל על האומות דאלו בעולת בעל אית להו ותו לא", וברור שכונתו לחתימה ששם נזכר בהקשר של קדושת ישראל. 74. שהביאה השבלי הלקט ח"ב עמ' 148. 75. תא שמע [לעיל הע' 8] בעמ' 92 כתב: "והוסיפו [=חכמי אשכנז שם], כמסתיין לפי תומם: 'ואית דמסיימי' והתיר לנו נשותינו הנשואות ע"י חופה וקידושין" ולא חתמי כלום, אעפ"י ששמעו מנהג האבות והגאונים ז"ל ומה שעשו אבותינו הראשונים... ואך לשוא תחפש את זיכרה של דעה זו בספרות ההלכה האשכנזית. כל שתמצא הוא הד למנהג שלא לומר ע"י חופה וקידושין אלא 'מקדש עמו ישראל' בלבד, אך שלילת החתימה כליל מאן דכר שמה". ע"כ לשון תא שמע. אך נפלה בדבריו טעות מצערת שכן במקור כתוב "כרביין ברב אדא וכרבא בר רב אדא שלא היו חותמין בה כלום אלא מסיימין והתיר לנו נשותינו הנשואות ע"י חופה וקידושין ולא חתמי כלום" ואין כאן עדות על מנהג אשכנז כלל אלא על מנהג אמוראים שכבר נדחה בתלמוד, וראה לעיל ליד הע' 41 שבקטע גניזה אחד גם חסר החתימה, וראה עוד לעיל הע' 14. 76. כת"י המבורג 86 דף סו,א הובא ע"י אסף [הנ"ל הע' 8] עמ' 167. 77. כת"י בולין הובא ע"י אסף [הנ"ל הע' 8] עמ' 167. 78. ושם ליתא 'לנו'. אגב באותו דף נזכרה הברכה 'לשמור חוקיו' בהסרת התפילין כמנהג א"י! [וכן הוא גם בסידור אשכנז, כ"י פריס 644, ה' אלפים כד, עמ' 31 'וכשישים אותם לשמור יברך כך וכו'"] וכבר כתב המאירי ברכות מד,ב: "בארץ ישראל היו נוהגין לומר אחר שחלצו תפליהן ברוך אקב"ו לשמור חקיו ויש נוהגין כן בזמן הזה". 79. ראה הע' 19.

אמנם בפירוש ז' ברכות לתלמיד רבינו משה ממרצלי [= מרסלייא שבפרובנס]⁸⁰ כתב: "ורבינו חיים כהן⁸¹ היה נוהג שלא לחתום "על ידי חופה [וקידושין]" וכו' אבל אינו נראה⁸² וכו'.

גירסת הגמ'

ועתה נדון מהי הגירסא המקורית בגמ', והנה כל אותם גאונים וראשונים דגירסתם בברכה היא בלא "ע"י חופה וקידושין" א"כ ודאי לא גרסי בגמ' תוספת זו, דא"כ איך יתכן להשמיטה נגד הגמ'⁸³, אבל מהראשונים שכן גורסים אותה, אין ראיה שגרסו כן בגמ', כי יתכן שזה הוספה לתוספת ביאור, וכמו שמצינו כע"ז בפירוש מסכת כלה רבתי לראב"ן הירחי (מח"ס המנהיג) "ומנהג צרפת בברכה לומר 'והתיר לנו את הנשואות לנו' לרווחא דמילתא שלא להטעות הפתאיים" עכ"ל.⁸⁴ הרי שמותר להוסיף על הגמ' לתוספת ביאור, וכן מבואר בנידון דידן בתשובת רה"ג שהובאת בתחילת המאמר. שאחר שכתב שבגמ' ליתא תוספת זו כתב "ותוספת זו שאתם מוסיפים גריעותא היא" ומשמע דאם לא היתה גריעותא לא היה בזה חסרון אף דליתא בגמ'. וכן מבואר בפסקי הרא"ש שהעתיק הגמ' בלא "ע"י חופה וקידושין"⁸⁵, אך הוסיף "ונהגו האידנא מקדש ישראל ע"י חופה וקידושין"⁸⁶.

ולכן יש לדון רק ע"פ המקורות שמדברים להדיא על גירסת הגמ', והראשון הוא רב האי גאון בתשובתו שכתב "גמ' היא בהדיא מקדש ישראל וכן מנהג בשתי ישיבות" הרי שלא הכיר כלל גירסא

80. עיין לעיל הע' 2. 81. מבעלי התוספות בצרפת. 82. המשך דבריו שם הם מלה במלה כמו באבודרהם בשם הר"ף ועיין לעיל הע' 19. 83. אם כי מצאנו בברכת שמח תשמיח שלנוסח הבבלי חותמת 'משמח חתן כלה' כעדות רב שרירא גאון, [אוצר הגאונים כתובות עמ' 26-27] וכן נהגו בשתי הישיבות כעדות רב עמרם גאון [עמ' קפב] בשם רב צמח גאון [והועתק גם באוצר הגאונים שם] וכ"ה בסידור מזרחי 'נוסח אר"צ ב' כת"י מוסקבה גינצבורג 1283 ס' 48378, משנת ה' אלפים ש"ה, עמ' 264.

ומאידך בסדור רס"ג [עמ' קח בג' עדי הנוסח, ובקטע גניזה נוסף, וכן העיד בשמו בתשובת רב שרירא הנ"ל] 'משמח עמו ובונה ירושלים' [ובעד אחד 'משמח עמו בירושלים'] וכן ברי"ף מהדור"ק [האשכול ח"ב עמ' 193] וברמב"ם [הלכות אישות פרק י ה"ג ברוב הכת"י התימנים, וכן גם בהלכות ברכות פרק ב הי"א בדפוסים (בכת"י חסר שם כל הנוסח) אלא שבספר המוגה מבית מדרשו של רב"א בהלכות ברכות פרק ב הי"א הוגה 'משמח חתן וכלה' ככל הכת"י האירופאים, ויתכן שזה שני מהדורות כדעת קאפח], ובסדורי פרס בשני הכת"י. ובספרי תימן העתיקים רובם 'משמח עמו ובונה ירושלים' ומקצתם 'משמח חתן עם הכלה' [מחקרים בסדורי תימן] כרך ב עמ' 462-470, וראה עוד לעיל הע' 40 [רוב ככל המקורות לקחתי מהמאמר שהזכרתי בסוף הע' 39, עמ' קעב-קעו ע"י].⁸⁴ וזה חידוש של ר"ת [עיין רמב"ן רשב"א שיטה לר"ן וריטב"א כתובות ז, ב] אך נראה ברור שתוספת 'לנו' אינה הגהת רבינו תם בגמ' אלא הגהת רבינו תם בנוסח הברכה ואכמ"ל (ואכן אינו בשום כתב יד בדק"ס השלם), ואגב אציין שאני לא מצאתי שום סידור ישן שיש בו תוספת 'לנו', וכן אינו בכל סידורי הגניזה, וכן אינו במנהג תימן עד היום הזה, וע"ע למור"ר הגר"י רצאבי שליט"א בספרו שלחן ערוך המקוצר ח"ז עמ' קלד-קלה; ברמב"ן בכתובות כתב בשם רב האי שאין מנהג בישיבה לומר 'את הנשואות לנו' [ומשם בקצרה לריטב"א ור"ן], והוא תיקון אחר לבעיה הנ"ל ועיין הע' 61 שכן הוא בסדור אחד מפרובנס, וכן כתב בעיטור דף סג, שכן נהגו בסורא [כן הוא בעיטור כת"י, אבל בעיטור הנדפס 'סוריא' בט"ס] ועי"ש עוד גירסאות אחרות [וראה: שמא יהודה פרידמן, 'חופה בקידושין בברכת ארוסין ודפוסי ספר אבודרהם', סיני, עו (תשל"ה), עמ' רס, שהביא נוסח מתוקן קצת בעיטור כת"י] ועיין עוד בסדור רע"ג.⁸⁵ יש שם ט"ס שכתב שם "מקדש ישראל וכו'" ובדקתי ברא"ש כת"י פריס 418 וליתא שם תיבה זו.⁸⁶ וכ"כ בפסקי הרא"ש ר"ה פ"ד סימן ג: "ונ"מ במחלוקת מי שרוצה לצמצם בעשרה מלכיות אבל לענין התוספת שידע לכמה מלכיות יעלו הפסוקים כדי שלא יוסיף על עשרה מלכיות לענין זה לא נחלקו דאין פוחתין מעשרה אבל אם בא להוסיף עשרות בידו ואין לומר כיון שיצא ידי חובתו בעשרה התוספת הוי כמו הפסק באמצע הברכות דהכי איתקין דאם רצה יוסיף והוי הכל בכלל הברכה". והובאו דבריו להלכה בביאור הגר"א סימן רע"א סוף סעיף י', כנימוק להוספת 'כי בנו בחרת' נגד מנין התיבות בזה [ובמק"א הארנ"ט בענין זה], [ונראה ששיטתו שאף במנין התיבות אינו מגרע ודלא כהרא"ש גופיה בתשובה כלל ד' סימן כ: "ובברכות שמונה עשרה, אין לשנות ממטבע שטבעו חכמים. ולא שמעת ולא ראיתי מעולם כי אם: ושבענו מטובך, וקאי על הקדוש ברוך הוא, ולא על השנה; וכן בכל הברכה: ברוך עלינו ותן טל ומטר ושבענו מטובך וברך שנתינו; והמשנה הפסיד. ואין לומר: ותכנינו כל אויבינו, אלא: ותכנינו במהרה בימינו. כי יש לי קונטרס מעשה ישן וכתוב בו כל הברכות של כל השנה וסכום כמה תיבות יש בכל ברכה וברכה וכנגד מה נתקנה. וכתוב בו: תשעה ועשרים תיבות יש (בו למומרים) [ב'ל'מומרים]. כ"ה בדפו"ר], משום (דמומר) [דמשומד] כופר בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה, שהן שנים, ובעשרים ושבעה אותיות שבתורה; וכשתסיר: כל אויבינו, אז ישארו עשרים (ושבעה)

אחרת בגמ', ועדותו מכרעת בזה לפי שהיה מגאוני בבל סמוך מאוד לתקופת ומקום חיבור התלמוד בבלי, צא וראה דברות רבינו הגדול הרמב"ן ז"ל בדרשתו לראש השנה דף רמ"ח: "ובודאי שטענותיו של הרב רבי יצחק בן גיאת ז"ל [כנגד הגאונים] טענות גדולות הן אלא כיון שהגאונים מעידים ואומרים שמעולם לא נעשה כן בשיבה וכן מנהגם מעולם על כרחינו יש לנו לקבל עדותם שהגאונים קבלו וראו מרבנן סבוראין ורבנן סבוראין מרבנן אמוראי ובישיבתו ועל כסאו של רב אשי יושבין ושונין ובכית הכנסת שלו היו מתפללין ועוד שנתפשט מנהגם ברוב ישראל ומפני זה נתתי לבי בדבר ונתקיים בי מה שאמרו חכמים [ירושלמי פאה פ"א ה"א] כל דבר שבית דין נותנין לבם עליו לסוף עולה בידם כמו שנאמר למשה בסיני" (וע"ע בספר מלחמותיו שלהי ראש השנה די"ב סע"ב), והריטב"א ז"ל בחידושי לתענית (ו,ב) כתב: "אין לנו לזה ובוזה וכיוצא בזה אלא שיטת הגאונים ז"ל כי מנהגם תורה והם קבלו סדרי ברכות משיבתם של רבינא ורב אשי" עיי"ש.

ורק בתקופת הראשונים מצינו בזה חילופים, שבמאירי במגן אבות ובכית הבחירה לכתובות כתב שבנוסח הגמ' איתא "ע"י חופה וקידושין" וכ"ה בדפוס הגמ' שבידינו (שנדפסו ע"פ כתבי ידות אשכנזיים ואכמ"ל) וכ"ה בשני כת"י אשכנזים של הגמ' בדק"ס וכ"ה בשם מקצת נוסחאות ברמב"ן ורשב"א, וכן בחידושי מהר"ם אלאוה הנ"ל כתב "גירסת הגמ' ע"י חופה וקידושין". ולעומתם בכת"י אשכנזי אחד בדק"ס⁸⁷ ליתא, וברבינו ירוחם (תולדות אדם וחווה נתיב כב ח"ב קפ"א): "ובגמ' בגירסאות המדויקות כן הוא מקדש ישראל בלבד", וכ"כ בספר המנהיג דליתא בגמ'⁸⁸. וכן העיד ר' יהודה אלבטוני (ירושלים רע"ה) שבגירסת הגמ' בכתובות כמו ברמב"ם אלא שיש גירסאות בגמ' וגם בפסקנים שגורסים ע"י חופה וקידושין עכ"ד. וכאמור לעיל כן מבואר בתשובת רה"ג וברא"ש וכן מוכח מכל הראשונים של"ג חיבות אלו בברכה. וכן עיקר.

ובמאירי במגן אבות שם הביא שבמסכת כלה איתא 'ע"י חופה וקידושין', וכ"ה במסכת כלה היגער עמ' 170 ע"פ כת"י אחד, אך כנגד זה בפירוש מסכת כלה רבתי לראב"ן הירחי כתב שלא יאמר ע"י חופה וקידושין וע"כ של"ג כן במסכת כלה וכן כתב להדיא הראב"ן הירחי בספר המנהיג⁸⁹ דליתא במסכת כלה.

סברות המחלוקת

ובגוף מח' הראשונים אם ראוי להוסיף תוספת זו, מצינו שרה"ג ורבינו חיים כהן התנגדו לה דסברו דאין הכוונה מקדש ישראל ע"י חופה וקידושין אלא על כלל קדושת ישראל המתבטאת בכל המצות ובכללם הקידושין [ולכך הוי שפיר מעין חתימה] אבל לא שקדושת ישראל היא רק ע"י הקידושין, וכן הסכימו עמו הרמב"ן וכל תלמידיו. אבל במאירי, אבודרהם, [רבינו פרץ]⁹⁰, תלמיד ר' משה ממרצלי, מהר"ם חלאוה, מהר"י חלאוה, חכמי אשכנז וצרפת בתשובה (שהובא בשבלי הלקט), וגליון תוס' לר' אליעזר מטון, חלקו על רה"ג וסברו שבודאי גם הנוסח 'מקדש ישראל' בלא 'ע"י חופה וקידושין' הכונה לקדושה שע"י החופה והקידושין שהרי בעינן חתימה מעין פתיחה, ולכן אין בעיה – וגם ראוי - להוסיף 'ע"י חופה וקידושין'.

וכן מוכח מכל הנך ראשונים (26 כמנין הוי"ה) שגרסו בפשיטות 'ע"י חופה וקידושין' והם: רב עמרם גאון, [הלכות גדולות, הלכות קטועות, הלכות קצובות]?, שבלי הלקט, פסקי רי"ד, תניא רבתי, פסקי ריא"ז, לקח טוב, מצות זמניות, צדה לדרך, טור, עיטור, עזרת נשים, אשכול, ספר החינוך, ראב"ן, רוקח, הגמ"י, סמ"ג, ספר האסופות, מרדכי, רא"ש, מחזור ויטרי, עץ חיים לונדון וספר הנזיר.

המורם מן האמור:

בנוסח הגמ' המקורי לא היו חיבות 'ע"י חופה וקידושין' (וכעדות רה"ג ועוד), אך בתקופת הגאונים היו שהוסיפו כן - בנוסח הברכה - כדי לפרש ולהבהיר שהקדושה האמורה היא ע"י חופה

[ותשעה] חיבות".⁸⁷ בסיני י' עמ' קי הובא קטע גניזה שאינו גורס 'ע"י חופה וקידושין', אך כנראה הוא קטע של רי"ף ולא של גמ'.⁸⁸ עיין לעיל ליד הע' 64. ⁸⁹ עיין לעיל ליד הע' 64. ⁹⁰ ראה הע' 19 בסופה.

לקידושין והיא מעין הפתיחה, וכ"ה בסדר רב עמרם, ויש שהביאו כן מגאונים נוספים, וכך מבואר בתשובת רה"ג שיש שהוסיפו כן. אולם ברוב ספרי הגאונים ליתא וכן היה מנהג "שתי הישיבות" וכן התנגד לה בחריפות רה"ג.

ובתקופת הראשונים ברוב ככל הארצות נהגו להוסיף כן: כן היה המנהג באשכנז, צרפת (חוץ מרבינו חיים כהן שהתנגד), איטליה, ספרד (ודלא כמבואר בב"י), פרובנס (ורק המנהיג התנגד), רומניא וחלק מפרס. וכן נראה שהיה המנהג הקדום בקטלוגיה [אלא שבעקבות הרמב"ן ותלמידיו שינו מנהגם, וכן נהגו עד הדורות האחרונים להשמיטם בעיר אלג'יר שבאלג'יריה הנמשכים במנהגם אחר מגורשי קטלוגיה], וכ"ה בשלשה מחזורים עתיקים מן הגניזה הקהירית. וגם מהרי"ף מהדו"ק מוכח שגם במרוקו היה המנהג הקדום להוסיף כן, [ורק מאוחר יותר במרוקו נהגו להשמיט זאת ע"פ הרי"ף (מהדורא בתרא), וכן נהגו עד הדור האחרון בצפון מרוקו] וכן נהגו המערביים שהתגוררו בסיציליה המייצגים את מנהגם הקדום של בני ג'רבא.

אבל בר' שלמה ברבי נתן ור"י אלמדארי ומחזור אר"צ ב' וחלק מפרס ובשני מחזורים עתיקים מן הגניזה ליתא וכן נהגו המוסטרעבים במצרים במאה ה"ט, וכן נהגו בני תימן ע"פ הרמב"ם.

ולמעשה: בני אשכנז נהגו להוסיפה, וגם רוב ככל בני ספרד נהגו כן מאז ומעולם (ודלא כדמשמע בב"י עיין בפנים) והוא מנהג קדום מלפני התפשטות השו"ע, ולא קיבלו בזה את פסק השו"ע (אבה"ע סימן לר) מכמה טעמים שנתבארו בפנים. ורק בני תימן משמיטים תיבות אלו ע"פ הרמב"ם, וכן בצפון מרוקו ע"פ הרי"ף, וכל עדה תחזיק במנהגה שכבר נחלקו בזה גדולי עולם⁹¹.

נספח בעניין 'הבדילנו מן העריות'

בגוף ברכת האירוסין הנוסח ברס"ג ורוב ככל העדות⁹² 'אק"ב וצונו על העריות' ופירושו ציוונו להתרחק מן העריות⁹³, אולם ברמב"ם⁹⁴ [ומשם לתימן וסין, ומתמן כנראה לקוצין⁹⁵], הנוסח 'אק"ב והבדילנו מן העריות' והוא משום שבנוסח 'וציונו' יש לטעות ולפרש שציוונו ח"ו לבעול עריות.

וז"ל הרמב"ם בתשובה ס"ס ריד:

"ונוסח ברכת אירוסין הוא כך: בא"י אמ"ה, אשר קדשנו במצותיו והבדילנו מן העריות ואסר לנו את הארוסות והתיר לנו את הנשואות על ידי חופה וקידושין. בא"י מקדש ישראל. ושמענו מקצת (אנשים) מברכים אקב"ו על העריות וזה הדבור טעון השלמה, ויהיה שיעורו כך וצונו על הרחקת העריות או צונו לפרוש מן העריות וכדומה לזאת ההשלמה, ו[גם]⁹⁶ אם יאמר כך, אין חשש בו. וכתב משה".

91. ואף שלכאורה עדיף להשמיט תיבות אלו שהרי בגמ' ליתא ואינם אלא תוספת, ולפי חלק מהגאונים והראשונים היו גריעותא, מ"מ אנו קיי"ל כאותם גאונים וראשונים שאין בעיה להוסיף זאת, ולא חיישינן כלל לדעות החולקים, וכעין הכלל המפורסם "במקום מנהג לא אמרין סב"ל". 92. רשב"ן, ספרד > שני הדפוסים והכת"י שהבאתי בפרק על ספרד, וכן מבואר באבודרהם שלא הכיר נוסח והבדילנו אלא מתשובות הרמב"ם [ולא הביא ספר הרמב"ם כי לא היה מוחזק אצלו שאינו ט"ס כרגיל בהעתקות נוסח תפלה בספרי הראשונים]. וכן נוסח קטלוגיה כמובאר במגיד משנה על הרמב"ם [אולם מה שכתב שגירסת הרמב"ם בגמ' היתה 'הבדילנו' אינו מן הצורך], אשכנז, איטליה [וכן בתניא רבתי סימן פט], רומניא, פרובנס > כל המקורות שהבאתי בפרק על פרובנס. וכ"ה בספר 'עזרת נשים' לר' יעקב מבוניולש שבפרובנס (שער ראשון עמ' רעה); וספר החינוך מצוה תקנב נראה שנמשך אחר הרמב"ם [ומה שכתב "זהו נסח ברכת אירוסין שנהגו לברך בארצנו" קאי רק על החתימה], אר"צ ב' וכל קטעי הגיזה. 93. והאבודרהם הביא לכך חבר מהפסוק בדברים ד, כג: "השמרו לכם פן תשכחו את ברית יקוק אלהיכם אשר כרת עמכם ועשיתם לכם פסל תמונת כל אשר צוץ יקוק אלהיך". 94. כי גם בנו הר"ר אברהם גורס כן כדמוכח ממה שהובא בשמו בתחילת מעשה רוקח דף ג' ע"ד. 95. סדר תפלות כמנהג שינגלי וקוצין - לימים נוראים, שמחת תורה, פורים, פסח, חופה, מילה; אמשטרדם תקי"ז דף נא, 'וציונו והבדילנו מן העריות', וכבר כתבו החוקרים שהיה הרבה קשר בין תימן לקוצין. 96. כן יש להגיה ע"פ העניין וכע"ז במקבילה בשו"ת הרמב"ם הלכות מילה פרק ג.

וכן כתב בפירוש הראב"ן הירחי בעל המנהיג למסכת כלה רבתי דף ז'97:

"ורבינו משה הגיה והבדילנו מן העריות שלא יראה וציונו לגלות ח"ו כשאר רוב מצות שאנו אומרים אק"ב וציונו לעשות".

אולם אין זו המצאת הרמב"ם, אלא שהעדיף נוסחא זו, הנמצאת בנוסח מרוקו הקדום⁹⁸ [שהתגורר בו הרמב"ם בצעירותו] ופרס⁹⁹, מטעם זה. וכן בתשובת המב"ם הנ"ל משמע להדיא שלא הוא המציא נוסח 'והבדילנו'. ושו"ר שכן העיר מו"ר הגר"י רצאבי שליט"א בשו"ע המקוצר כרך ז עמ' קלד על המנהיג מתשובות הרמב"ם והוסיף לדייק כן מהנוסח הערבי של תשובות הרמב"ם ע"ש. [נ"מ עיקר דברי המנהיג ודאי נכונים שהנוסח המקורי היה 'וצונו על העריות' ואחד מן הגאונים הקדמונים שינה ל'והבדילנו מן העריות' מהטעם הנ"ל, ומשם התגלגל לנוסח מרוקו ופרס, והרמב"ם העדיף נוסח זה, כמו שלמשל העדיף הנוסח בעלינו לשבח במוסף לר"ה 'ולא גורלינו ככל המונם' שהוא לשון ברור, אף שהנוסח המקורי היה 'וגורלינו ככל המונם' ואכמ"ל].

בצפ"א כת"י פרמה 1741, ס' 12968 הנוסח: "בא"י אמ"ה אשר אסר לנו את הארוסות והתיר לנו את הנשואות ע"י חופה וקידושין בא"י מקדש עמו ישראל ע"י חופה וקידושין"¹⁰⁰ ולכאורה גם נוסח זה בא לפתור את הבעיה הלשונית בנוסח הנפוץ 'וציונו על העריות' שכאילו יש מצוה לבוא על העריות, ולכן נמחק המשפט הבעייתי.

פיתרון שלישי נמצא בספר האשכול (אלבק) דף קצג 'אק"ב וציונו להרחיק מן העריות'.

ולכאורה יש מקור קדמון מאד לנוסח 'והבדילנו' והוא במסכת כלה רבתי שבתוך העתקת הראב"ן הירחי בפירוש למסכת כלה רבתי (טבריה תרס"ו) דף ו, דאיתא התם "אמר רבא באיזו ברכה אמרו ברכת שבעה ולא ברכת האירוסין ואיזוהי ברכת האירוסין בא"י אמ"ה אקב"ו והבדילנו מן העריות וכו'". אמנם כבר המהדיר הוכיח שם יפה שלא יתכן שהיה לראב"ן הירחי נוסח כזה במסכת כלה שהרי בסמוך שם הביא זאת כהגהת הרמב"ם, וכמו שהובא לעיל. אלא שעדיין צ"ב איך השתרבב נוסח זה לשם, ונראה לשער שהכת"י של פירוש הראב"ן הועתק במרוקו שכאמור שם היה נפוץ נוסח 'והבדילנו', ואגב שיטפיה שינה הסופר לנוסח השגור בפיו, וכמו שקרה - ועדיין קורה - בכל העתקות נוסח תפילה של קדמונים, ושוב ראיתי בהקדמת המו"ל לפירוש הראב"ן שבאמת ספר זה הועתק במכאנס שבמרוקו בשנת תפ"ה, וע"ש שסופר כתב היד הודיע בהקדמתו שהעתיק כתה"י תחת לחץ זמן וגם הכת"י היה קשה לפענוח, ונתאמתה השערתי בס"ד.

ובזה גם נחה דעתי במה שנמצא בפירוש הראב"ן שם דף ז נוסח בשבע ברכות "והתקין לו ממנו בניין עזר עדי עד" ונוסח זה אינו נמצא אלא רק אצל חלק מהספרדים המאוחרים, ואין לו זכר בפרובנס¹⁰¹, וספרד הקדומה¹⁰².

97. וכע"ז בקטע – כנראה מהדו"ב - שנוסף בספר המנהיג לראב"ן הירחי מה' מוסד ה"ק דף תקלו ויש להגיה שם 'ורבינו משה הגיה' ולא 'ורבינו משה הוסיף'. 98. כמובא בשו"ת תהלתו בפי (סי' כא), שבמראש כמה רבנים אמרו בברכת האירוסין והבדילנו, וכן מנהג העיר צפרו כמובא בספר נהגו העם (אבן העזר מנהגי חתונה סעיף טז), ובספר חופה וקידושין (סי' ג' אות כג), שכן מנהג פאס ומכאנס. ואילו בשו"ת שמו יוסף (סי' רכא), כתב ששמע מרבותיו לגורס וצונו, וכן פסק בספר קרן דוד סקלי שהמנהג לומר וצונו ושכן עדיף וכן בספר נחלת אבות לר' יצחק קוראית (דף כט ע"א). כל אלו המקורות מספר תורת אמן של ידידי הרב אברהם אסולין שליט"א. ויש להוסיף שו"ת השמים החדשים לר' משה טולידאנו (נולד במכאנס תפ"ד) שהביא שני המנהגים. וכיון שבספרד לא היה נוסח זה (עיין הע' 91) וכן לא מצאנו שום השפעות של נוסח הרמב"ם על מרוקו, בע"כ שהוא נוסח מרוקו הקדום וכדאי לבדוק במחזור ליידין 94 המייצג את נוסח מרוקו הקדום ואינו תח"י. 99. שלמה טל, נוסח התפילה של יהודי פרס, ירושלים תשמ"א, עמ' 198; סדור פרס כת"י לונדון הספרייה הבריטית גסטר OR 10576 ס' 7399, דף יא ע"ב, ובשניהם: "וציונו והבדילנו מן העריות" וזה הרכבת שני הנוסחאות. 100. אולם בצפ"א כת"י רומא קונטנוזה 3085, ס' 85, עמ' 114, בא הנוסח כרגיל. 101. כל המקורות שהבאתי בפרק על פרובנס. 102. שני הדפוסים והכת"י שהבאתי בפרק על ספרד, וכן ליאת באבדורהם.

וזה לשון ספר עלי הדס מנהגי תונס עמ' 767:

תוספת מלת "עזר" מופיעה בכמה דפוסי תונס, כגון סידור מאירת עינים ועוד. וכן נמצא בסידור המפורסם בית עובד דפוס ליוורנו (וכנראה שלזה התכוון בכתר שם טוב ח"ב עמ' תרח בכותבו : בנוסחאות ארץ ישראל, בנין "עזר" עדי עד). וכן גורס הרה"ג רבי יצחק אלפייא בספרו שיח יצחק (עמ' 445).

ואם נראה בעליל שתוספת זו באה לרמוז למאמר חז"ל "אעשה לו עזר כנגדו – זכה עזר, לא זכה כנגדו להלחם". אולם עדיין צריך למצוא מקור לזה בנוסחאות הראשונים. והרבה זמן חיפשתי ולא עלה בידי, עד שלבסוף שאלתי את פי הגאון רבי מאיר מאזוז שליט"א, וענה לי שכן נמצא בכתב יד ישן של ספר השאלות דרב אחאי גאון. ואכן במהדורת מירסקי של ספר השאלות (שאלתא טז עמ' קיא) במדור "חילופי נוסחאות" מציין לגירסת "עזר".

ויומא כי האידנא, האיר ה' את עיני ומצאתי מקור נוסף לגירסת "בנין עזר", הוא רבנו אברהם בן נתן הירחי בעל המנהיג, בפירושו למסכת כלה רבתי. ספר זה יצא לאור על פי כתב יד בשנת תרס"ו ע"י הרב ברוך טולידאנו, ושם (דף ז ע"א) בתוך פירושו לשבע ברכות נמצא כלשון הזה : לא נסדרו מענין עסק החיבור אלא מאשר יצר את האדם ואילך, לפי שאותה ברכה מתחלת לדבר בשניהם. "אשר יצר את האדם בצלמו" בזכר, "והתקין לו ממנו בנין עזר עדי עד" באשה. עכ"ל. וברוך שמסר עולמו לשומרים !.

אולם לפי האמור לעיל באמת נפל פיתא בבירא שיתכן בהחלט שנוסח זה חדר בעקבות הסופר המרוקאי הנ"ל¹⁰³, וסמך לזה שבהמשך הפי' הנ"ל איתא ב' פעמים המשפט הנ"ל בלי תיבת עזר¹⁰⁴. ולא נשאר אלא המקור שמצא מו"ר הגאון הנאמ"ן שליט"א בגודל בקיאותו, מגירסת כת"י יחיד של ספר השאלות שנכתב על קלף והוא עתיק מאד אולי אלף שנה עיין בהקדמת מירסקי עמ' 25.

103. שגם במרוקו נהגו כן שכן הוא בסדור שיח תפלה כמנהג קהל קדוש של הספרדים משנת תשמ"ח [חמ"ד] ששמעתי שמייצג את מנהג מרוקו הספרדית. 104. דף ח בהעתקת הרש"י ודף ט בהעתקת הראב"ד, אך יתכן שהעתיק שניהם כלשונם בלא שינוי